

Αντιγόνη-Δέσποινα Ποιμενίδου*

«ΑΝΗΚΟΜΕΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΔΥΣΙΝ»: ΑΥΤΟΕΙΚΟΝΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΕΞΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΤΖΕΝΤΑ ΤΩΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΝ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ (1950-1979)

Εισαγωγή

Την επαύριον του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου, η Ελλάδα κλήθηκε να διαλέξει «στρατόπεδο» στον υπό διαμόρφωση ψυχροπολεμικό χάρτη. Η στρατηγική επιλογή της Δύσης αποτέλεσε θεμελιώδη αρχή του συνόλου των ελληνικών μεταπολεμικών κυβερνήσεων και γενικότερα, των πολιτικών δυνάμεων πλην του χώρου της Αριστεράς. Η προτεραιότητα, που δόθηκε στις ΗΠΑ με γνώμονες την οικονομική βοήθεια (Δόγμα Τρούμαν, Σχέδιο Μάρσαλ) και την αμυντική προστασία (ΝΑΤΟ), θα μετατοπιζόταν από τα μέσα της δεκαετίας του '50 στην Ευρώπη, στην οποία παραδοσιακά προσέβλεπε η Ελλάδα. Η ίδρυση της ΕΟΚ αποτέλεσε την *πρακτική* επιλογή για στενότερη συνεργασία και μελλοντική προσχώρηση. Η Σύμβαση (1961) αποτέλεσε τον πρώτο καιρίο κόμβο της ευρωπαϊκής επιλογής, ενώ η Ένταξη (1979) ολοκλήρωσε τον κύκλο των προσπαθειών μετατρέποντας την Ελλάδα σε οργανικό κομμάτι της Ευρώπης.

Η επιλογή του 1950 ως αφετηρία μελέτης έγκειται στο γεγονός ότι στις αρχές της δεκαετίας του '50 παρουσιάστηκαν οι πρώτες ουσιαστικές επαφές με την Ευρώπη. Το διάστημα 1950-1954 εγκαινιάστηκε μια σειρά από διμερείς προσεγγίσεις με ευρωπαϊκές χώρες –επίσκεψη Γεωργίου Παπανδρέου στη Γερμανία (1950), επίσκεψη Παπάγου στην Ιταλία (1953), ανταλ-

---

* Δρ. Πανεπιστημίου Σορβόνης, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Τμ. Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ.

λαγή επισκέψεων Αντενάουερ-Παπάγου (1954), υπογραφή συμφωνίας με Γαλλία (1954)– που ως στόχο είχε τη θεμελίωση βάσεων για τη σταδιακή μετατόπιση του κέντρου βάρους της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Παράλληλα, οι εξελίξεις στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '50 στον ευρωπαϊκό χώρο με την ίδρυση υπερεθνικών οργανισμών και δη της ΕΟΚ, οδήγησαν τις ελληνικές κυβερνήσεις να θέσουν ως προτεραιότητα τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας, όπως αυτό διαφαίνεται και από τις πρωτοβουλίες, στις περισσότερες περιπτώσεις, υψηλού συμβολισμού, που εγκαινιάστηκαν την ίδια περίοδο. Η μελέτη θα ολοκληρωθεί με την υπογραφή της συνθήκης ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ το 1979, οπότε και έκλεισε ένας σημαντικός κύκλος, επισφραγίζοντας την οργανική πλέον θέση της Ελλάδας στην Ευρώπη.

Το παρόν άρθρο αποτελεί μια από τις πρώτες απόπειρες να συζητηθεί η προσπάθεια εξευρωπαϊσμού της χώρας αναφορικά με την αυτοεικόνα και τις επιλογές που έγιναν από πλευράς ελληνικών κυβερνήσεων για ανάδειξή της.

1. Εξευρωπαϊσμός και Αυτοεικόνα: Πρίσματα οπτικής και οριοθέτηση

Αν και από το πρίσμα των κοινωνικών επιστημών ο όρος *εξευρωπαϊσμός* μπορεί να αναλυθεί από διαφορετικές οπτικές, που ποικίλουν από την ιστορία και τον πολιτισμό, μέχρι την κοινωνία και την οικονομία,¹ από τη δεκαετία του '50 και μετά, και κυρίως υπό την επίδραση της ανάδυσης υπερεθνικών θεσμών, ο όρος δέχτηκε νεολειτουργικές προσεγγίσεις εστιασμένες στη μετάβαση εξουσίας στα νέα αυτά υπερεθνικά θεσμικά όργανα.² Επομένως, είτε ιδωθεί ως «*διαδικασία οικοδόμησης και θεσμοθέτησης επίσημων και ανεπίσημων κανόνων, διαδικασιών και προτύπων πολιτικής με σκοπό την ενσωμάτωσή τους στη λογική των εσωτερικών ταυτοτήτων, πολιτικών δομών και δημόσιας πολιτικής*»,³ είτε ως «*πολύπλοκη διαδραστική*

---

1. Featherstone Kevin και Radaelli Claudio (επιμ.), *The Politics of Europeanization*, Oxford University Press, Oxford 2003, σ. 3.

2. Ladrech Robert, *Europeanization and National Politics*, Palgrave-MacMillan, Basingstoke 2010, σ. 7.

3. Featherstone Kevin και Radaelli Claudio (επιμ.), *ό. π.*, σ. 27-56.

διαδικασία διαμόρφωσης των εσωτερικών πολιτικών θεσμών, του πολιτικού συστήματος και της δημόσιας πολιτικής ζωής»,⁴ ο εξευρωπαϊσμός συνδέεται με την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και τους θεσμούς της Ευρωπαϊκής Κοινότητας/Ένωσης, θέτοντας την τελευταία άμεσο ρυθμιστή του.

Ωστόσο, στην περίπτωση της Ελλάδας, ιδιαίτερα στην περίοδο που μελετάται στο παρόν άρθρο, πρόκειται για μια αυτόβουλη προσπάθεια εναρμόνισης με τα ευρωπαϊκά πολιτικά-οικονομικά-κοινωνικά-ιστορικά δεδομένα· σε πρώτο στάδιο, σε επίπεδο διμερών σχέσεων και σε δεύτερο, με τους ευρωπαϊκούς υπερεθνικούς οργανισμούς- πρωτίστως με την ΕΟΚ. Υπάρχει, δηλαδή, αλληλεπίδραση αλλά σε καμία περίπτωση «επιβολή», τουλάχιστον υπό την παραπάνω οπτική. Ο εξευρωπαϊσμός, συνεπώς, όπως αναλύεται στην προκειμένη περίπτωση, αποτελεί μια εθνική επιλογή πολιτικής, η οποία τυγχάνει μακράς παράδοσης –Τρικούπης (β' μισό 19ου αιώνα), Βενιζέλος (α' μισό 20ού αιώνα)–, άρρηκτα συνδεδεμένης με τον εκσυγχρονισμό, θεμελιώδες στοιχείο της νεοελληνικής ιστορίας, αλλά και την εθνική ταυτότητα.

Από την άλλη πλευρά, η διάσταση της εθνικής ταυτότητας προϋποθέτει μια συγκεκριμένη αντίληψη του εαυτού από τους πολίτες με όρους κοινωνικούς και συλλογικούς· μια αυτοεικόνα, της οποίας η διαδικασία διαμόρφωσης προσπαθεί να ισορροπήσει ανάμεσα στη συνέχεια και την ασυνέχεια δίνοντας τη δυνατότητα στα άτομα να απορροφήσουν τυχόν νέες εξελίξεις και να ανταποκριθούν στις νέες απαιτήσεις.⁵ Η αίσθηση της εθνικής ταυτότητας παρέχει ένα αποτελεσματικό μέσο για τον προσδιορισμό και την τοποθέτηση του ατόμου στον κόσμο.⁶ Το διεθνές περιβάλλον είναι άλλωστε εκείνο που, σε ένα μεγάλο βαθμό, διαμορφώνει και κινητοποιεί την κοινωνικοψυχολογική δυναμική που ενυπάρχει μέσα στη διαμορφωμένη εθνική ταυτότητα, και που προσδίδει στους πολίτες ένα καθεστώς συνοχής σε επίπεδο έθνους.⁷ Το τελευταίο, μια ενότητα κατά βάση

---

4. Dyson K. και Goetz K. H. (επιμ.), *Germany and Europe and the Politics of Constraint*, Oxford University Press, Oxford, σ. 3-36.

5. Erikson E.H., *Identity and the Life Cycle*, International Universities Press, New York 1959, σ. 122-123.

6. Smith Anthony, *Εθνική Ταυτότητα*, Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σ. 34.

7. Bloom William, *Personal Identity, National Identity and International Relations*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, σ. 103.

πνευματική⁸ και μια έννοια υπερβατική στο βαθμό που οποιαδήποτε απόπειρα προσδιορισμού της υποβαθμίζει το ρόλο μη πολιτιστικών στοιχείων,⁹ βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στον πολιτισμό, κυρίως υπό την έννοια που αναφέρεται στο διακριτό και ταυτόχρονα συνολικό τρόπο ζωής ενός συγκεκριμένου πληθυσμού.¹⁰ Ο πολιτισμός, η έμφαση στον οποίο αποτέλεσε μέρος της βιβλιογραφίας ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, οπότε και ο Μάινεκε προχώρησε στο διαχωρισμό μεταξύ *Kulturnation* (παθητική πολιτισμική κοινότητα) και *Staatsnation* (ενεργό αυτοπροσδιοριζόμενο πολιτικό έθνος), αποτελεί το προσδιοριστικό στοιχείο του δυτικού μοντέλου εθνικής ταυτότητας ή αλλιώς «εθνοτικού», σύμφωνα με τον Smith, εφόσον βασίζεται σε πολιτιστικές κοινότητες των οποίων τα μέλη συνδέονται από κοινές ιστορικές μνήμες, σύμβολα και παραδόσεις.¹¹

Στην περίπτωση της Ελλάδας, ενυπήρχε μια ιδιαίτερη ιδεολογία γεμάτη αντιφάσεις, μια ιδεολογική σύγχυση του Ελληνισμού, η οποία μπορεί να εντοπιστεί ήδη από την περίοδο της Τουρκοκρατίας¹² λόγω των ετερόκλητων στοιχείων της Ελληνικής ταυτότητας («ελληνική» ενότητα, με αναφορά στην Αρχαιότητα, «χριστιανική/ορθόδοξη» ενότητα και «ρωμαϊκή» ενότητα, με αναφορά στην πολιτική κληρονομιά της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας που πλαισίωνε τον φαντασιακό εθνικό χώρο της Ελλάδας).¹³ Από τη μια πλευρά, χάρη στον κλασικό και ελληνοσυντηρητικό πολιτισμό, η νεότερη Ελλάδα είχε το δικαίωμα να αισθάνεται ουσιαστικά ευρωπαϊκή. Η κοινή συνείδηση με την Ευρώπη, λόγω της σύνδεσης με την Αρχαία Ελλάδα, παρά τη σύγχυση που έφερε σε ένα βαθμό στην ελληνική σκέψη, αποτέλεσε τεκμήριο του βαθμού ανάπτυξης του εθνικού αισθήματος.¹⁴ Στην προκειμένη περίπτωση, η επίδραση του κινήματος του Διαφωτισμού, ο οποίος μετέτρεψε τον

8. Βλ. Τσάτσος Κωνσταντίνος, *Το νόημα του Έθνους*, Αθήνα, 1963.

9. Λέκκας Παντελής, *Η εθνοσιαστική Ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Παπαζήσης, Αθήνα 2011, σ. 123.

10. Dean Kathryn, «Introduction: politics and the ends of identity», στο Dean Kathryn (επιμ.), *Politics and the Ends of Identity*, Ashgate, Aldershot 1997, σσ. 1-46, σ. 14.

11. Smith Anthony, *ό. π.*, σ. 26-27.

12. Σβορώνος Νίκος, *Το ελληνικό έθνος: γένεση και διαμόρφωση του νέου Ελληνισμού*, Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 86.

13. Gallant Thomas, *Νεότερη Ελλάδα. Από τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας*, Πεδίο, Αθήνα 2017, σ. 156.

14. Σβορώνος Νίκος, *ό. π.*, σ. 101-102.

πολιτισμό αυτό σε οικουμενικό, στον πρωτοπόρο ευρωπαϊκό πολιτισμό της νεωτερικότητας,¹⁵ υπήρξε σημαντική εφόσον η συγκρότηση του ελληνικού κράτους περιλάμβανε την εισαγωγή δυτικών/φιλελεύθερων πολιτικών θεσμών (συνταγματισμός, κράτος δικαίου, γραφειοκρατική διοίκηση).¹⁶ Παράλληλα, όμως, η Ελλάδα, ως κληρονόμος του Βυζαντίου, αισθανόταν και κομμάτι του ανατολικού ορθόδοξου πολιτισμού. Η σύνδεση αυτή με την Ανατολή αποτέλεσε άλλωστε αναπόσπαστο τμήμα του εθνικού αλυτρωτικού αφηγήματος, όπως αυτό αποκρυσταλλώθηκε στη Μεγάλη Ιδέα.¹⁷ Ο πολιτισμικός δυϊσμός¹⁸ της ελληνικής ταυτότητας, παρά τις δυσκολίες και τις συγκρούσεις, που επέφερε αρκετές φορές μεταξύ πολιτικών και διανοουμένων, είχε τη δυνατότητα προσαρμογής στην εκάστοτε ιστορική πραγματικότητα. Η Μεγάλη Ιδέα συνυπήρχε με την προγονολατρεία των αρχαίων¹⁹ και η «φωτισμένη» Ευρώπη παρέμενε το πρότυπο για το νεοελληνικό κράτος, το οποίο επεδίωκε κάθε δυνατή συνεργασία ακόμη και σε υπερεθνικό επίπεδο (συζητήσεις για Πανευρώπη του Κουντενχόβε-Καλλέργη και Σχέδιο Μπριάν).²⁰

Το βίαιο τέλος της ελληνικής αλυτρωτικής, εθνικής αφήγησης που προκάλεσε η Μικρασιατική καταστροφή το 1922 είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση νέων συνθηκών που μαζί με την υποδοχή μεγάλου αριθμού Ελλήνων προσφύγων οδήγησαν σε μια σημαντική κρίση, πρωτίστως κοινωνική.²¹ Λό-

15. Κοκοσολάκης Νίκος, «Ελληνική Ταυτότητα και Ευρώπη: Μια Ιδιόμορφη Ιστορική Σχέση», στο Κασομάτη Κούλα (επιμ.), *Εθνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα. Συγκλίσεις και Αποκλίσεις*, Gutenberg, Αθήνα 2004, σσ. 21-99, σ. 23-24.

16. Διαμαντούρος Νικηφόρος, *Πολιτισμικός Δυϊσμός και Πολιτική Αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000, σ. 38.

17. Gallant Thomas, *ό. π.*, σ. 156.

18. Διαμαντούρος Νικηφόρος, *ό. π.*

19. Σβορώνος Νίκος, *ό. π.*, σ. 108-109.

20. Βλ. Ανάμεσα σε άλλα, Chabot Jean-Luc, *Aux origines intellectuelles de l'Union européenne. L'idée d'Europe unie de 1919 à 1939*, PUG, Grenoble 2005 / Svolopoulos Constantin, «L'attitude grecque devant le Plan Briand pour l'Union Fédéraliste Européenne», *Revue Hellénique de Droit Européen*, 3 (1982), σσ. 519-528 / Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Διεθνής Κοινωνία, 1898-1930», στο Παπαδάκης Νίκος (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης και ιδεολογικές αφηγήσεις και επιρροές*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2014, σ. 273-279.

21. Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Τα χρόνια της κρίσης στον Μεσοπόλεμο. Η ελληνική δημόσια συζήτηση*, Αθήνα 2012, σ. 54.

γω της νέας πραγματικότητας που σχηματίστηκε μετά από δεκατέσσερα χρόνια πολέμου (δύο Βαλκανικοί πόλεμοι - Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος - Ελληνοτουρκικός πόλεμος), η κρίση επηρέασε εξίσου την ελληνική πνευματική ζωή, οδηγώντας σε εκπαιδευτική αποσύνθεση, απουσία φιλοσοφικών αναζητήσεων και αδιαφορία της κοινής γνώμης.²² Με την αναζήτηση μιας νέας ταυτότητας να θεωρείται πλέον αναγκαία,²³ ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός αποτέλεσε το κέντρο βάρους μιας νέας αντίληψης για τον ρόλο των Ελλήνων στον κόσμο.

Από τη μια πλευρά, η διαμόρφωση του μεταπολεμικού κόσμου με άξονα τους δύο πόλους Δύσης-Ανατολής επηρέασε καταλυτικά προς αυτήν την κατεύθυνση, οδηγώντας τις ελληνικές κυβερνήσεις στην στρατηγική επιλογή της Δύσης. Από την άλλη, οι προσπάθειες ενοποίησης της Ευρώπης, οι οποίες κατέληξαν στην ίδρυση υπερεθνικών οργανισμών, αποτέλεσαν για τις ελληνικές μεταπολεμικές κυβερνήσεις ένα ακόμη κίνητρο για περαιτέρω σύσφιξη των σχέσεων με τη Δυτική Ευρώπη. Ο εξευρωπαϊσμός και προπάντων, η ανάδειξη της ευρωπαϊκής ταυτότητας των Ελλήνων πολιτών, αποτέλεσε συνεπώς κείριας σημασίας ζήτημα καθώς ουσιαστικά ενίσχυε το αίσθημα του *ανήκειν* στην Ευρώπη, απαραίτητο στοιχείο για την περάτωση του στόχου της Ελλάδας: την οργανική ένταξή της σε αυτήν ή, από μια πιο φιλοσοφική σκοπιά, της αποστολής της, που, κατά τον Κωνσταντίνο Τσάτσο, αποκρυσταλλώνεται στον εμπλουτισμό και την ενδυνάμωση του Ευρωπαϊκού πολιτισμού.²⁴

2. Οι άνθρωποι πίσω από τις αποφάσεις: Από τη θεωρία στην πράξη

Η πλειοψηφία των ανθρώπων που βρίσκονταν στην εξουσία στις αρχές της δεκαετίας του '50, ήδη από τη δεκαετία του '40 προσέβλεπαν στην ευρωπαϊκή προοπτική της Ελλάδας. Έχοντας κληρονομήσει την ευρωπαϊκή

---

22. Βλ. Θεοτοκάς Γιώργος, *Ελεύθερο Πνεύμα* (1η δημοσίευση, 1929), Εστία, Αθήνα, 1979, σ. 59-60, 63.

23. Zacharia, Katerina (ed.), *Hellenisms. Culture, Identity and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, Hampshire, Ashgate, 2008, σ. 215.

24. Τσάτσος Κωνσταντίνος, *Η αποστολή της Ελλάδος εις τον σύγχρονον κόσμο*, Αθήνα, 1966.

πολιτική επιλογή της κυβέρνησης Βενιζέλου υπέρ της Πανευρώπης του Κουντενχόβε-Καλλέργη, το 1929, οι ελληνικές κυβερνήσεις της εξορίας προέβλεπαν το όραμα μιας ενωμένης Ευρώπης, ως προπύργιο ειρήνης, ενώ το 1947, στη νέα πρωτοβουλία του θεωρητικού της Πανευρώπης περί Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας, η ελληνική κυβέρνηση τάχθηκε υπέρ. Η ίδρυση του Συμβουλίου της Ευρώπης, που εγκαινίασε μια μορφή συνεργασίας σε πολιτικό και πολιτιστικό επίπεδο, καθώς και η ίδρυση του ΟΕΟΣ, που ουσιαστικά εγκαινίασε την οικονομική συνεργασία, θεωρήθηκαν από την ελληνική πλευρά, παρόλη την απουσία των χαρακτηριστικών ενός υπερεθνικού οργάνου, ως προπαρασκευαστικό στάδιο της ευρωπαϊκής πολιτικής ολοκλήρωσης, καθόσον συνέβαλλαν σημαντικά στη σύσφιξη των δεσμών μεταξύ των Ευρωπαίων.²⁵ Στο ίδιο πνεύμα, το 1952, στην εξαγγελία για ίδρυση Ευρωπαϊκής Αμυντικής Κοινότητας –ένα σχέδιο το οποίο εν τέλει δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ– η Ελλάδα εκδήλωσε για ακόμη μία φορά ενδιαφέρον συμμετοχής.²⁶ Πιο συγκεκριμένα, μερικά από τα σημαντικότερα ονόματα των κυβερνήσεων των αρχών της δεκαετίας του '50 που είχαν ταχθεί υπέρ της Ευρώπης ήταν οι Σ. Βενιζέλος, Γ. Παπανδρέου, Γρ. Κασσιμάτης αλλά και ο Λ. Μακκιάς, ο οποίος μάλιστα το 1947 είχε αναλάβει πρωταγωνιστικό ρόλο σε πανευρωπαϊκή κλίμακα ως πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Κοινοβουλευτικής Ενώσεως, με στόχο την οργάνωση του Συμβουλίου που θα μελετούσε την πρόταση του Κουντενχόβε-Καλλέργη για Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία.²⁷

Ωστόσο, ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός και κατ' επέκταση ο εξευρωπαϊσμός της χώρας θα αποκτούσε μια πιο «θεωρητική» και κατ' επέκταση «πολιτιστική» χροιά από το 1955 και μετά. Η άνοδος του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην εξουσία, σήμανε ταυτόχρονα τη συσπείρωση γύρω από το πρόσωπό του ενός στενού κύκλου διανοουμένων, εκπροσώπων της νέας πνευματικής ελίτ που είχε αναδυθεί ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου. Σε αυτόν τον κύκλο οφείλεται η σύλληψη –σε θεωρητικό τουλάχιστον

25. Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1945-1981*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2008, σ. 41-42.

26. Στεφανίδης Ιωάννης, «Οι Εξωτερικές Σχέσεις της Ελλάδας 1949-1955. Σε Αναζήτηση Ασφάλειας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π.*, σσ. 237-247, σ. 241.

27. Βλ. Stefanidis, Ioannis, «The Greek Pro-European Movement (1947-1967)», *Hellenic Review of International Relations*, vol. 5-6 (1985-1986), σσ. 243-270.

επίπεδο– της προσπάθειας βαθέως εξευρωπαϊσμού της ελληνικής κοινωνίας και κράτους, με άξονα την οργανική ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, που τώρα πλέον συγκροτείται. Η νέα αυτή πνευματική ελίτ επικεντρώθηκε στο ζήτημα της Ευρώπης και της ευρωπαϊκής ιδέας αναλύοντάς το από μια πιο διευρυμένη οπτική.²⁸ Στην προκειμένη περίπτωση, η Ευρώπη δεν αποτελούσε απλώς μια επιλογή αλλά μονόδρομο για την Ελλάδα.

Αποτελούμενη από φιλοσόφους, καθηγητές και πολιτικούς, η ομάδα αυτή παρουσιάζει μια ποικιλία πνευματικών μορφών. Μαζί με τον Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο, σπουδαίο φιλόσοφο και καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών, οι Τσάτσος και Κανελλόπουλος, δύο από τις σημαντικότερες προσωπικότητες του «πυρήνα» αυτής της ελίτ, αποτέλεσαν τους εκπροσώπους της Σχολής της Χαϊδελβέργης στην Ελλάδα, επηρεάζοντας καθοριστικά το ελληνικό πανεπιστήμιο και τους φοιτητές τους στην Αθήνα – ο Κανελλόπουλος ως καθηγητής Κοινωνιολογίας και ο Τσάτσος ως καθηγητής Φιλοσοφίας του Δικαίου. Δημιουργήθηκε κατ' αυτόν τον τρόπο μια «γενιά διαδόχων» από ηλικιακή άποψη, η οποία άρχισε να γίνεται πολιτικά ενεργή στα τέλη της δεκαετίας του '50. Αυτή η τελευταία ομάδα δεν περιλαμβάνει φιλόσοφους. Στις περισσότερες περιπτώσεις, πρόκειται για τεχνοκράτες, οι οποίοι είχαν επηρεαστεί βαθιά από τις ιδέες των καθηγητών τους και, αναπόφευκτα, είδαν τη θεωρία τους ως βάση πολιτικής δράσης. Ως εκ τούτου, ακόμα και ως υπεύθυνοι για τον οικονομικό τομέα, για παράδειγμα, αναγνώριζαν τη σημασία του ουσιαστικού εξευρωπαϊσμού της χώρας που εκφραζόταν πρωτίστως σε πολιτιστικό επίπεδο. Υπήρξε δηλαδή μια μετάβαση από τους δασκάλους στους μαθητές – από φιλοσόφους σε τεχνοκράτες. Δύο σημαντικοί εκπρόσωποι της δεύτερης ομάδας είναι οι Παναγής Παπαληγούρας και Ιωάννης Πεσμαζόγλου, οι οποίοι και διαδραμάτισαν αξιοσημείωτο ρόλο στις διαπραγματεύσεις σύνδεσης και ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ στις δεκαετίες του '60 και του '70.²⁹ Πιο συγκεκριμένα, ο Παπαληγούρας, έχοντας αφήσει το στίγμα του ήδη από την περίοδο του Μεσο-

---

28. Για περαιτέρω ανάλυση, βλ. Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Ελληνικός φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Αθήνα, Πατάκης, 2010, σ. 53-61.

29. Βλ. Ψαλιδόπουλος Μιχάλης, «Ο ρεαλιστικός φιλελευθερισμός του Παναγή Παπαληγούρα και η οικονομική πολιτική της περιόδου 1925-67», *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, Αθήνα 1994, σσ. 376-381 / *Ιωάννης Πεσμαζόγλου. Πανεπιστημιακός, Ευρωπαϊστής, Διαπραγματευτής*, Μεταμεσονύχτιες εκδόσεις, Αθήνα 2010.

πολέμου με την διδακτορική του διατριβή πάνω στη διεθνή κοινωνία, την οποία και εκθείασε ο σημαντικός Γάλλος Διεθνολόγος Ραϊμόν Αρόν,³⁰ ως υπουργός, υπήρξε καταλυτικός στη διαμόρφωση του προσανατολισμού προς την υπερεθνική ΕΟΚ, ενώ ο Πεσμαζόγλου ως αρχηγός της αντιπροσωπείας στις διαπραγματεύσεις για τη σύνδεση διαδραμάτισε εξίσου σημαντικό ρόλο.

Για το σύνολο των ανθρώπων αυτών, ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της χώρας μπορούσε να ιδωθεί από πλευράς τους μόνο ως πλεονέκτημα, καθώς η Ευρώπη και η Ελλάδα ήταν δύο έννοιες αλληλένδετες μεταξύ τους. Σύμφωνα με τη φιλοσοφική σκέψη τους,³¹ ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, λόγω των ριζών του στην ελληνική σκέψη, αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της ταυτότητας του ελληνικού λαού. Αυτός ήταν άλλωστε και ο λόγος για τον οποίο στόχευαν μέσα από τις πολιτικές τους πρωτοβουλίες να αφυπνίσουν και να ενδυναμώσουν με κάθε δυνατό τρόπο την ευρωπαϊκή συνείδηση των Ελλήνων.

Σ' αυτό το σημείο είναι απαραίτητο να υπογραμμιστεί ότι η περίπτωση της Ελλάδας είναι πράγματι μοναδική, καθώς στη σύγχρονη ιστορία βρίσκουμε λίγες χώρες, όπου τόσο πολλοί διανοούμενοι ασχολούνται ενεργά με την υλοποίηση ενός ιδεώδους και καταλαμβάνουν πολιτικές θέσεις, ώστε να είναι σε θέση να υλοποιήσουν τις ιδέες και θεωρίες τους. Η πλειοψηφία των σημαντικότερων εκπροσώπων της νέας αυτής πνευματικής ελίτ, με μεγάλη χρονικά πολιτική παρουσία, διαδραμάτισαν πρωτεύοντα ρόλο στην εξέλιξη των πρωτοβουλιών εξευρωπαϊσμού. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της περίπτωσης της Ελλάδας είναι ότι ο πολιτικός κόσμος, στην πλειοψηφία του, ήταν βαθιά πεπεισμένος για τη σημασία του ρόλου αυτού της ελληνικής πνευματικής ελίτ και της επιρροής της τόσο στο εσωτερικό όσο και εκτός συνόρων, συμβάλλοντας κατ' αυτόν τον τρόπο στην αναγνώριση της Ελλάδας ως ουσιαστικού μέρους της Ευρώπης. Με άλλα λόγια, η συγκεκριμένη ομάδα πέτυχε τη μετατροπή της ευρωπαϊκής σκέψης σε ευρωπαϊκή πολιτική, στο κέντρο της οποίας βρισκόταν ο πολιτισμός.

---

30. Βλ. Raymond Aron, *Paix et guerre entre les nations*, Paris 1962.

31. Βλ. ενδεικτικά Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Ο άνθρωπος και οι κοινωνικά αντιθέσεις*, εκδ. Παπαδογιάννη, Αθήνα 1934 / Τσάτσος Κωνσταντίνος, *Πολιτική. Θεωρία της πολιτικής δεοντολογίας*, εκδ. των Φίλων, Αθήνα 2000.

3. Ο εξευρωπαϊσμός στην πολιτική ατζέντα των ελληνικών κυβερνήσεων

Οι προσπάθειες εξευρωπαϊσμού της Ελλάδας κατά την εξεταζόμενη περίοδο εντοπίζονται πρωτίστως στις επιλογές οικονομικής πολιτικής. Ωστόσο, βασική παράμετρος του εξευρωπαϊσμού παραμένει η πολιτιστική πολιτική καθώς θέτει ως στόχο την ανάδειξη της ευρωπαϊκής συνείδησης και ταυτότητας των Ελλήνων. Η συγκεκριμένη παράμετρος θα αναλυθεί παρακάτω, εφόσον το παρόν άρθρο επικεντρώνεται στον εξευρωπαϊσμό συνυφασμένο με την εθνική ταυτότητα και αυτοεικόνα.

A. 1950-1963: Τα θεμέλια μιας πολιτικής με ευρωπαϊκό προσανατολισμό

Το τέλος του εμφυλίου πολέμου έδωσε τη δυνατότητα στις ελληνικές κυβερνήσεις, όσο το επέτρεπαν οι συχνές κυβερνητικές μεταβολές της διετίας 1950-1952, να επικεντρωθούν σε ζητήματα βελτίωσης της οικονομίας και ευρύτερης ανάπτυξης. Σε πρώτη φάση, η Ελλάδα προχώρησε στην αποκατάσταση των διμερών της σχέσεων με τη Δυτική Γερμανία. Με γνώμονα την οικονομία, ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, Γεώργιος Παπανδρέου, πραγματοποίησε τον Οκτώβριο του 1950 επίσημη επίσκεψη στη Βόννη. Η αποκατάσταση των διμερών εμπορικών σχέσεων, όπως αποδεικνύει το σχετική συμφωνία περί ελληνικών καπνών στη γερμανική αγορά, αποτέλεσε την αφετηρία για σύσφιξη των σχέσεων με τις χώρες της δυτικής Ευρώπης.³² Η πολιτική σταθερότητα που επήλθε ύστερα από την επικράτηση Παπάγου στις εκλογές και ακόμα περισσότερο η νομισματική μεταρρύθμιση του 1953, η οποία θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως ορόσημο σταθεροποίησης και ανάπτυξης,³³ ενίσχυσε περαιτέρω τη σύσφιξη των σχέσεων με τα ευρωπαϊκά κράτη και πρωτίστως με τα δύο ισχυρότερα κράτη-μέλη της ΕΚΑΧ. Στις 15 Ιουλίου 1953 υπογράφηκε σύμφωνο οικονομικής φύσης με τη Γαλ-

32. Βλ. Αποστολόπουλος Δημήτρης, «Οι οικονομικές σχέσεις Ελλάδας - Γερμανίας μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο», στο Χρυσός Ευάγγελος, Schultheiss Wolfgang (επιμ.), *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2010, σσ. 277-291.

33. Καζάκος Πάνος, «Η Ελληνική Οικονομία 1949-1967. Ανασυγκρότηση και Ανάπτυξη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π.*, σσ. 223-237, σ. 227.

λία³⁴ ενώ λίγους μήνες αργότερα, στις 11 Νοεμβρίου του ίδιου έτους, οι Σπύρος Μαρκεζίνης και Λούντβιχ Έρχαρτ υπόγραψαν συμφωνία οικονομικής συνεργασίας με στόχο την περαιτέρω αύξηση των εμπορικών συναλλαγών Ελλάδας-Γερμανίας.³⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι από το 1953 η Δυτική Γερμανία αποτέλεσε τον σημαντικότερο εμπορικό εταίρο της χώρας με ταξύ των ευρωπαϊκών χωρών.³⁶

Όπως διαφαίνεται, ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της χώρας στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '50, καθώς και οι όποιες προσπάθειες εξευρωπαϊσμού στο εσωτερικό, όπως αυτές αποτυπώθηκαν κυρίως στα έργα υποδομών, που εγκαινιάστηκαν την ίδια περίοδο, είχαν κατά βάση οικονομικό χαρακτήρα. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι στην παρούσα φάση έλλειπαν παντελώς πρωτοβουλίες εξευρωπαϊσμού «πολιτιστικού» χαρακτήρα. Αν και δεν θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι πρόκειται για μια σωστά οργανωμένη στρατηγική, σίγουρα οι όποιες πρωτοβουλίες μαρτυρούν θέληση για σύμπνοια με το ευρύτερο ευρωπαϊκό κλίμα, ιδιαίτερα ύστερα από τη σχετική ανάλυση της αμοδίας επιτροπής του Συμβουλίου της Ευρώπης περί «κοινής κληρονομιάς (...) και πνευματικών και πολιτιστικών αξιών».³⁷ Στη διετία 1953-1954, εκτός των συμφωνιών οικονομικού χαρακτήρα, η Ελλάδα προχώρησε παράλληλα σε συμφωνίες μορφωτικού χαρακτήρα με τη Γαλλία, ενώ διμερείς συμφωνίες για ανταλλαγές πρακτικής άσκησης και φοίτησης υπογράφηκαν και με την Ελβετία, στη λογική αυτών που είχαν υπογραφεί ήδη από τη διετία 1950-1951 με τη Δανία αλλά και την Ισπανία.³⁸ Πιο συγκεκριμένα, η προσέγγιση με τη Γερμανία και την Ιταλία, υπήρξε άρρηκτα συνδεδεμένη με τη δραστηριοποίηση των Αρχαιολογικών Σχολών

---

34. Αναφορά της ελληνικής πρεσβείας στο Παρίσι για τις οικονομικές σχέσεις Ελλάδας-Γαλλίας, 15 Απριλίου 1959, Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή [στη συνέχεια ΑΚΚ], Φ. 12Α.

35. Συμφωνία Οικονομικής Συνεργασίας Ελλάδας-Γερμανίας, Νοέμβριος 1953, ΑΚΚ, Φ. 1Α. Βλ. Pelt Mogens, *Tying Greece to the West. US - West German - Greek Relations 1949-79*, Museum Tusulanum Press, Copenhagen 2006, p. 80-81.

36. F leischer Hagen, «Post-War Relations between Greece and the two German States: A Re-evaluation in the Light of German Unification», *The Southeast European Yearbook* (Αθήνα 1991), σσ. 163-78.

37. Κείμενο για την ίδρυση ενός Ευρωπαϊκού Πολιτιστικού Κέντρου, [19..], Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο ΥΠΕΞ, Κεντρική Υπηρεσία, Έτος 1950, Φ. 44/3-1.

38. Κείμενο Συμφωνίας Ανταλλαγών με Γαλλία και Ελβετία / Κείμενο Συμφωνίας Ανταλλαγών με Δανία και Ισπανία, ό. π., Φ. 44/1.

στην Ελλάδα, καθώς επίσης και του Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, για το οποίο το σχέδιο νόμου είχε παρουσιαστεί από τον Υπουργό Εξωτερικών, Σοφοκλή Βενιζέλο, στις 26 Μαρτίου 1951.³⁹ Παρατηρούμε δηλαδή ότι εκτός από τη σύσφιξη των σχέσεων, οι ελληνικές κυβερνήσεις της περιόδου επεδίωξαν παράλληλα μια πρώτης μορφής εξοικείωση των Ελλήνων με την ευρωπαϊκή πτυχή της ταυτότητάς τους, μέσω της άμεσης επαφής με το ευρωπαϊκό περιβάλλον και την παρουσία της «πολιτιστικής» Ελλάδας εκτός των συνόρων της χώρας.

Τα τέλη του 1955 και οι αρχές του 1956 αποτέλεσαν σημαντική καμπή στην ελληνική πολιτική ιστορία, λόγω της ανάδειξης στην ηγεσία του Κ. Καραμανλή. Ειδικά η ίδρυση της ΕΡΕ (Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση) αποσκοπούσε στην ανανέωση τόσο σε προσωπικότητες όσο και σε πρακτικές.⁴⁰ Έχοντας κληρονομήσει ένα σύστημα στερεών βάσεων, ένα *apparatus*, σύμφωνα με τον όρο του ίδιου του Καραμανλή,⁴¹ οι ελληνικές κυβερνήσεις υπό την πρωθυπουργία του έθεσαν ως προτεραιότητα την οικονομική ανάπτυξη που με τη σειρά της θα συνέβαλλε στην ενίσχυση των δεσμών της με την Ευρώπη χωρίς τις δυσκολίες του εμφυλίου πολέμου. Με τη μεταρρύθμιση του πολιτικού συστήματος, η Ελλάδα επιζητούσε την ειρήνη και την υπέρβαση των διαδοχικών διχασμών,⁴² όπως αποδεικνύει και η απόφαση για ηπιότερα αντικομμουνιστικά μέτρα, παρότι ο άξονας της πολιτικής γραμμής, λόγω του ψυχροπολεμικού κλίματος, παρέμεινε ουσιαστικά αντικομμουνιστικός. Τα πρώτα μέτρα απελευθέρωσης στην οικονομία, ορατά ήδη πριν το 1955, ακολουθήθηκαν από νομισματική σταθερότητα και οικονομική ανάπτυξη,⁴³ ενώ παράλληλα, τα έργα προς βελτίωση των υποδομών της χώρας, που είχαν ξεκινήσει από το 1952, με τον Καραμανλή επικεφαλής

---

39. Απόφαση περί ίδρυσης του Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, *ό. π.*, Φ. 159/2.

40. Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Η άνοδος του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην εξουσία, 1954-1956*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 255-256.

41. Ριζάς Σωτήρης, *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Η Ελλάδα από τον Εμφύλιο στη Μεταπολίτευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2018, σ. 64-65.

42. Ριζάς Σωτήρης, *Παρατάξεις και κόμματα στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Εστία, Αθήνα 2016, σ. 21.

43. Βλ. Καζάκος Πάνος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Πατάκης, Αθήνα 2000, σ. 163-185.

του Υπουργείου Δημοσίων Έργων, συνεχίζονταν με αμείωτο ρυθμό. Η προώθηση άλλωστε του εξωραϊσμού των μεγάλων αστικών κέντρων της χώρας είχε ως πρωτεύοντα στόχο την οικονομική ανασυγκρότηση της Ελλάδας.⁴⁴ Η σημασία της συγκεκριμένης πολιτικής έγκειται στο γεγονός ότι αποτέλεσε «τον πιο σίγουρο δείκτη της οικονομικής ανάπτυξης μιας χώρας» και ως εκ τούτου, «αποδεικτικό στοιχείο ότι η Ελλάδα επιθυμεί να γίνει μέλος της Δύσης».⁴⁵

Ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της χώρας σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής μπορεί να ανιχνευτεί σε πρώτη φάση στις προσεγγίσεις με στόχο την ενίσχυση της διμερούς συνεργασίας με Γαλλία και Γερμανία,⁴⁶ και σε δεύτερη φάση, στις προσπάθειες σύνδεσης με τη νεοσύστατη τότε ΕΟΚ. Η στενή συνεργασία με την τελευταία θα ενίσχυε την περαιτέρω ανάπτυξη των εμπορικών και οικονομικών σχέσεων, θα εξασφαλιζόταν ο συνολικός εκμοντερνισμός της χώρας, και παράλληλα, σε επίπεδο πολιτικό, ιστορικό και πολιτιστικό, η Σύνδεση θα αποτελούσε τρόπο εδραίωσης του προσανατολισμού της Ελλάδας προς τη δυτική Ευρώπη.⁴⁷ Από αυτήν την άποψη, την συγκεκριμένη περίοδο μπορούμε να ανιχνεύσουμε στο πρόγραμμα των ελληνικών κυβερνήσεων τον εξής διττό στόχο: αφενός να καλλιεργήσουν μια «ευρωπαϊκή πολιτιστική νοοτροπία» στους πολίτες, αφετέρου, να οργανώσουν μια ευρωπαϊκή πολιτιστική πολιτική που επικεντρώνεται στην διεθνή προώθηση της χώρας. Ως εκ τούτου, η κυβέρνηση πρότεινε μια ευρύτερα σχεδιασμένη πολιτιστική πολιτική, της οποίας η επιτυχία προϋπέθετε την κατανόηση και προπάντων την ουσιαστική υιοθέτησή της στο εσωτερικό. Προτεραιότητα των ελληνικών πρωτοβουλιών αποτέλεσε η υπεράσπιση από τους Έλληνες πολίτες της ταυτότητάς τους, αλλά και η κατανόηση του ρόλου που όφειλε να διαδραματίσει η Ελλάδα ως πολιτιστικό κέντρο στην Ευρώπη. Υπό αυτό το πρίσμα, απαραίτητη κρίθηκε η ανάγκη κοινωνικο-

---

44. Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Καραμανλής 1907-1998: Μια πολιτική βιογραφία*, Ίκαρος, Αθήνα 2012, σ. 59-61.

45. Ομιλία του Α. Λεμπέση στην Εθνική Σχολή Άμυνας, Ιούνιος 1955, Αρχείο Κωνσταντίνου Παπακωνσταντίνου, Φ. 70.

46. Βλ. τα σχετικά έγγραφα συνεργασίας με Γαλλία και Γερμανία, ΑΚΚ, Φ. 1Α, 7Α, 13Α.

47. Βλ. Botsiou Konstantina, *Griechenlands Weg nach Europa. Von der Truman-Doktrin bis zur Assoziierung mit der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft 1947-1961*, Frankfurt-am-Main, Peter Lang, 1999, σ. 397-431 / Χαρίτος Σπύρος, *Ελλάδα-ΕΟΚ 1959-1979. Από τη Σύνδεση στην ένταξη*, Παπαζήσης, Αθήνα 1981, σ. 17-18.

ποίησης και προσαρμογής της εκπαίδευσης στις ανάγκες της εποχής,⁴⁸ όπως αυτό διαφαίνεται σε ομιλία του Κ. Τσάτσου το 1958:

Η εκπαίδευση πρέπει να συμβάλει στην αλλαγή της κατάστασης του πνεύματος και [...] να επικεντρωθεί στην τεχνική εκπαίδευση, η οποία με τη σειρά της θα βοηθήσει την ανάπτυξη της χώρας [...] προσαρμοσμένη στην κοινή αγορά.⁴⁹

Από την άλλη πλευρά, σε αυτή τη φάση, παρατηρείται μια ραγδαία αύξηση κρατικών πρωτοβουλιών διεθνούς εμβέλειας, σε αντίθεση με τα προηγούμενα χρόνια, όπου οι όποιες προσπάθειες είχαν άμεση εξάρτηση από ιδιωτικές πρωτοβουλίες και ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με τη συνεργασία με τις ευρωπαϊκές χώρες. Για πρώτη φορά, δηλαδή, παρατηρείται μια σαφής προσπάθεια αντιπροσώπευσης των προσδοκιών της κυβέρνησης αναφορικά με την προοπτική της ουσιαστικής ένταξης της Ελλάδας στην Ευρώπη. Οι δύο μεγάλες πρωτοβουλίες των κυβερνήσεων της ΕΡΕ σε διεθνές επίπεδο ήταν δύο: τα φεστιβάλ της Αθήνας και της Επιδαύρου (1955) και η εκδήλωση *Ήχος και Φως* σε συνεργασία με το Γαλλικό Υπουργείο Πολιτισμού (1959). Στην πρώτη περίπτωση, στόχος ήταν η παρουσίαση «στο ελληνικό και το ξένο κοινό μιας σειράς από ποιοτικές καλλιτεχνικές εκδηλώσεις στο περιβάλλον όπου γεννήθηκε και αναπτύχθηκε ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός - δηλαδή ο ευρωπαϊκός πολιτισμός» και η συμβολή «στην προβολή του ευρωπαϊκού πολιτιστικού θησαυρού» στο «σημαντικότερο ίσως λίκνο του», την πόλη των Αθηνών.⁵⁰ Από το 1956, η διάρκεια του Φεστιβάλ Αθηνών αυξήθηκε σε δύο μήνες, εγκαινιάζοντας έτσι την κυβερνητική προσπάθεια για περαιτέρω διεθνοποίησή του, ενώ για πρώτη φορά, συμμετείχαν και Ευρωπαίοι, όπως η Κρατική Όπερα του Μονάχου, και η Συμφωνική Ορχήστρα του Αμβούργου.⁵¹ Στη δεύτερη περίπτωση, η προσέγγιση με τη Γαλλία συνδεόταν άμεσα με την άνοδο του Ντε Γκωλ στην εξουσία, καθώς η ελληνική πλευρά προσέβλεπε στην επαναφορά της Γαλλίας στον

48. Διάγραμμα γενικών αρχών ΕΡΕ, 1956, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου [στη συνέχεια ΑΚΤ], Φ. 55/1.

49. Ομιλία του Κ. Τσάτσου, 1958, ΑΚΤ, Φ. 57/1.

50. Πρόγραμμα Φεστιβάλ Αθηνών, 1958.

51. Πρόγραμμα Φεστιβάλ Αθηνών, 1956.

«παραδοσιακό ρόλο» του πιο ασφαλούς συμμάχου.⁵² Τον Μάρτιο του 1959, πιο συγκεκριμένα, η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε την τεχνογνωσία των Γάλλων με στόχο τη διοργάνωση ενός πολιτιστικού δρώμενου που θα συνδύαζε το «παλιό» με το «νέο». Η θετική γαλλική απάντηση⁵³ είχε ως αποτέλεσμα τη φωταγώγηση της Ακρόπολης με συνοδεία μουσικών κονσέρτων και θεατρικών παραστάσεων στις 28 Μαΐου 1959, με καλεσμένους σημαντικές προσωπικότητες των Γραμμάτων και των Τεχνών από την Ελλάδα και από την Ευρώπη.⁵⁴ Σε συνδυασμό με την έμφαση στον τουρισμό –βελτίωση των αρχαιολογικών χώρων⁵⁵ και αναμόρφωση της ευρύτερης περιοχής της Ακρόπολης–, οι συγκεκριμένες πρωτοβουλίες, παρά την καχυποψία με την οποία αντιμετωπίστηκαν από τις αντίπαλες πολιτικές ομάδες, φτάνοντας, σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, σε αντιδράσεις ιδιαίτερα έντονες και καυστικές,⁵⁶ συνέβαλαν στην εξοικείωση των Ελλήνων πολιτών με την πολιτιστική τους κληρονομιά και το πως η τελευταία θα μπορούσε να αναδειχθεί με σύγχρονους όρους, προωθώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη διεθνή προβολή της χώρας.

---

52. Τηλεγράφημα Αθήνα-Παρίσι, 5 Ιουλίου 1958, ΜΑΕ, Europe 1944-1960, Grèce, Φ. 178.

53. Βλ. Γράμμα Α. Μαλρώ προς Κ. Τσάτσο, 31 Μαρτίου 1959, ΑΚΤ, Φ. 64/1.

54. Βλ. σχετικά έγγραφα, ΑΚΤ.

55. Η πλειοψηφία των ταξιδιωτών που επισκέπτονταν την Ελλάδα εξακολουθούσαν να την προσεγγίζουν με μια ρομαντική οπτική, απότοκη μακράς παράδοσης ήδη από τα χρόνια του Ρομαντισμού και του Φιλελληνισμού. Για τους Ευρωπαίους, δηλαδή, η Ελλάδα συνέχιζε να συνδέεται με την αρχαιότητα και να θεωρείται το λίκνο του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Συνεπώς, ήταν λογικό από πλευράς της ελληνικής κυβέρνησης, που στόχευε στην προσέγγιση με την Ευρώπη, να προωθηθεί μια εικόνα ήδη γνωστή και εύκολα αναγνωρίσιμη.

56. Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η συμμετοχή της Μαρίας Κάλλας (1957) και η παράσταση των Ορνίθων από το θέατρο Τέχνης (1959). Στη δεύτερη περίπτωση, η νεωτερικιστική ματιά της παράστασης προκάλεσε το διαχωρισμό τόσο της κοινωνίας όσο και των πνευματικών ανθρώπων. Ο Μάνος Χατζηδάκης, για παράδειγμα, πήρε δημόσια θέση υπέρ, ενώ ο Άγγελος Τερζάκης κατά. [Βλ. *Ta Néa*, 1 Σεπτεμβρίου 1959 / *To Βήμα*, 1 Σεπτεμβρίου 1959] Η τελική απόφαση για αφαίρεσή της από το φεστιβάλ, υπό τον φόβο κατηγοριών περιβλασφημίας από την Εκκλησία αλλά και σημαντική μερίδα των πολιτών, που πιθανά να έβλαπτε την διεθνή εικόνα του φεστιβάλ, προκάλεσε, με τη σειρά της, την έντονη κριτική προς το πρόσωπο του Κωνσταντίνου Τσάτσου με τις περίφημες γελοιογραφίες στον ελληνικό τύπο.

Το σημαντικότερο στοιχείο είναι ότι, αν και σε καμία περίπτωση η επιλογή της καινοτομίας δεν μπορούσε ακόμα να θεωρηθεί ούτε εύκολη, αλλά ούτε και δεδομένη, τα μέσα της δεκαετίας του '50 αποτέλεσαν την αφετηρία μιας πολύ καλύτερα οργανωμένης προσπάθειας σε κρατικό επίπεδο, που στόχευε στην ανάδειξη μιας πραγματικά ευρωπαϊκής Ελλάδας, δηλαδή σε ένα πρώτο στάδιο εξευρωπαϊσμού της χώρας, με κύριο στόχο την εμπέδωσή του από τους Έλληνες πολίτες.

B. 1963-1967: Εξευρωπαϊσμός διαφοροποιημένων προτεραιοτήτων

Η οικονομική ανάπτυξη της δεκαετίας του '50 και η ευημερία της ελληνικής κοινωνίας, ως αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης, οδήγησαν στη διαφοροποίηση των συνθηκών διαβίωσης στο εσωτερικό της χώρας. Οι πιθανότητες κοινωνικής και οικονομικής προαγωγής, καθώς και η ζήτηση για ανακατανομή εισοδήματος, έδωσαν την εικόνα μιας κοινωνίας που αναζητά ένα πιο αποτελεσματικό πολιτικό σύστημα προσαρμοσμένο στις νέες συνθήκες.⁵⁷ Η νέα γενιά, χωρίς τη μνήμη του πολέμου ή της φτώχειας των προηγούμενων ετών, επιζητούσε την πολιτική αλλαγή μετά από έντεκα χρόνια κυριαρχίας της δεξιάς. Η ίδρυση της Ένωσης Κέντρου τον Σεπτέμβριο του 1961 αντιστοιχούσε στην αναζήτηση αυτού του διαφορετικού «εθνικού» κόμματος, του οποίου η επιτυχία έγκειται κυρίως στην ικανότητά του να απομακρυνθεί από το δίλημμα του παρελθόντος. Εν προκειμένω, δηλαδή, η ουσιαστική διαφορά μπορεί να αναζητηθεί στην αμφισβήτηση του περιοριστικού πλαισίου, της διαιρετικής τομής μεταξύ εθνικοφροσύνης και κομμουνισμού, που, λόγω των συνθηκών στο εσωτερικό της χώρας και σε συνάρτηση με τις διεθνείς συνθήκες –Εμφύλιος πόλεμος και Ψυχροπολεμικό κλίμα–, είχε επικρατήσει μεταπολεμικά.⁵⁸ Όπως επανειλημμένα είχε δηλώσει κατά τη διάρκεια του «ανένδοτου αγώνα» ο Γεώργιος Παπανδρέου, προτεραιότητά του ήταν η αποκατάσταση της πολιτικής δημοκρατίας και η καθιέρωση του κράτους δικαίου.⁵⁹

57. Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία, κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 339.

58. Ριζάς Σωτήρης, *Παρατάξεις και κόμματα στη μεταπολεμική Ελλάδα, ό. π.*, σ. 19, 22.

59. Παπαχρήστος Νικόλας, «Η λειτουργία του πολιτεύματος κατά την περίοδο 1963-1965 και η συμβολή του Γεωργίου Παπανδρέου - η επικαιρότητα των υποδείξεων της Ιστορίας», *Γεώργιος Παπανδρέου. Εξήντα χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 570.

Ωστόσο, παρά την αρχική δυναμική, με την οποία εισήλθε η Ένωση Κέντρου στην πολιτική σκηνή, η παρουσία του θα αποδεικνυόταν γρήγορα λιγότερο στιβαρή από όσο αναμενόταν κυρίως εξαιτίας της σημαντικής ανομοιογένειας που παρουσίαζε στο εσωτερικό.⁶⁰ Η παραίτηση Παπανδρέου τον Ιούλιο του 1965, προκάλεσε τη μείωση του πολιτικού του κύρους, με συνακόλουθο αποτέλεσμα την Αποστασία, και την απώλεια άνω του 25% των βουλευτών του. Οι δύο κυβερνήσεις που ακολούθησαν, του Γεωργίου Αθανασιάδη-Νόβα και του Ηλία Τσιριμώκου, αποδείχτηκαν ιδιαίτερα βραχύβιες –διήρκεσαν μόλις ένα μήνα–, ενώ ο Στέφανος Στεφανόπουλος παρέμεινε στη θέση του Πρωθυπουργού από τον Σεπτέμβριο του 1965 έως τον Δεκέμβριο του 1966.⁶¹ Με την κρίση ολοένα να αυξάνεται μέσα στο 1967, η λύση των εκλογών αποτελούσε πλέον τη μόνη διέξοδο. Εντούτοις, οι προκηρυγμένες για τις 28 Μαΐου εκλογές, δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ λόγω του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου.

Όσον αφορά τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό, οι κυβερνήσεις της Ένωσης Κέντρου υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου δεν παρουσίασαν την απαιτούμενη συνέπεια. Παρόλο που ο πρωθυπουργός είχε τονίσει την ανάγκη της Ελλάδας να διαδραματίσει ενεργό ρόλο βάσει της Συμφωνίας σύνδεσης, ήταν σαφές ότι η φύση της δυναμικής μεταξύ Ελλάδας και ΕΟΚ δεν ερμηνεύτηκε σωστά από την ελληνική κυβέρνηση.⁶² Η στάση του Ντε Γκωλ έναντι του ΝΑΤΟ, με επακόλουθες αλλαγές στην αμυντική πολιτική της περιοχής,⁶³ καθώς και η αυξανόμενη ένταση στις σχέσεις Ελλάδας-Τουρκίας επέφερε επιπλέον δυσκολίες στις προσπάθειες της πρώτης για κινητοποίηση των δεσμών της με την ΕΟΚ.⁶⁴ Υπό ένα τέτοιο κλίμα δυσπιστίας και πρωτί-

---

60. Βενιζέλος Ευάγγελος, «Η συνταγματική διάσταση της κρίσης του 1965» στο Βασιλάκης Μανώλης (επιμ.), *ό. π.*, σ. 295-303 / Διαμαντόπουλος Θανάσης, «Η Ένωση Κέντρου και η πολιτική κρίση του 1965», *Γεώργιος Παπανδρέου. Εξήντα χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, *ό. π.*, σ. 304-312.

61. Βλ. Διαμαντόπουλος Θανάσης, «Η Ένωση Κέντρου και η πολιτική κρίση του 1965», *ό. π.* / Meynaud Jean, *Les forces politiques en Grèce*, Λοζάνη 1965, σ. 339 κ' εξής.

62. Βλ. Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Ελληνική Ευρωπαϊκή Πολιτική, 1965-1966. Επαναδραστηριοποίηση στο Κοινωνικό πλαίσιο*, Αθήνα, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης, 2003.

63. Γαρουφαλιάς Πέτρος, *Ελλάς και Κύπρος: Τραγικά σφάλματα, ευκαιρίες που χάθηκαν. 19 Φεβρουαρίου 1964 - 15 Ιουλίου 1965*, Αθήνα, 1982, σ. 45-46.

64. Βλ. Πεσμαζόγλου Στέφανος, *Ευρώπη - Τουρκία: Ιδεολογία και Ρητορική*, τ. Β', Αθήνα, σ. 23-31. Για περαιτέρω ανάλυση βλ. Περγάκης Στέλιος, «Η εξωτερική πολιτική της Ένω-

στωσ για λόγους ασφάλειας, η ελληνική κυβέρνηση επέλεξε να ακολουθήσει μια πιο «παραδοσιακή» γραμμή στο δυτικό στρατόπεδο, με κεντρικό άξονα τις Ηνωμένες Πολιτείες.⁶⁵

Οι προσπάθειες εξευρωπαϊσμού στην περίοδο επικράτησης του Κέντρου επικεντρώθηκαν στην εκπαίδευση, καθώς ο Γεώργιος Παπανδρέου πίστευε βαθιά σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα ικανό να εκπαιδεύσει τον πολίτη του μέλλοντος. Το τρίπτυχο ήταν «δημοκρατική εκπαίδευση, ίσες ευκαιρίες για όλους και σύγχρονη εκπαίδευση, προσαρμοσμένη στις νέες ανάγκες». ⁶⁶ Ήδη από τη δεκαετία του 1930 ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε τονίσει τη σημασία μιας πραγματικά δημοκρατικής εκπαίδευσης, με την οποία η Μεγάλη Ιδέα, δηλαδή η εθνική αναγέννηση που αποτελούσε για την Ελλάδα το «*Ιδανικό του Πολιτισμού*», θα μπορούσε να οδηγήσει στην ανύψωση πνευματική ιδιοκτησία του ελληνικού λαού και, ως εκ τούτου, να βοηθήσει στην επίτευξη του στόχου της.⁶⁷

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 ακολούθησε ακριβώς αυτή την κατεύθυνση. Σύμφωνα με τον Παπανούτσο, βασικό εμπνευστή της, προϋπόθεση ώστε η Ελλάδα να αποτελέσει μέρος του σύγχρονου ελεύθερου κόσμου και να αντιληφθούν οι Έλληνες το ρόλο τους ως Ευρωπαίοι, αποτελούσε η προσαρμογή του εκπαιδευτικού συστήματος στις νέες ανάγκες.⁶⁸ Η ενίσχυση της καπιταλιστικής φύσης της οικονομίας και η μελλοντική ένταξη στην ΕΟΚ αποτελούσαν σημαντικές αλλαγές τόσο στον οικονομικό τομέα όσο και στις διεθνείς σχέσεις με άμεση επιρροή στην εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας.⁶⁹ Συνεπώς, οι Έλληνες όφειλαν να προχωρήσουν σε αλλα-

---

σης Κέντρου (1963-1965), *Γεώργιος Παπανδρέου. Η κρίση των θεσμών, οι κομματικοί σχηματισμοί και ο πολιτικός λόγος (Μεσοπόλεμος-Απελευθέρωση-Μεταπολεμικά χρόνια-Δικτατορία) 1915-1968*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1990, σ. 341-358.

65. Ριζάς Σωτήρης, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961-1964: πολιτικές και οικονομικές όψεις του προβλήματος ασφαλείας στο μεταίχμιο Ψυχρού Πολέμου και Υφεσης*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σ. 171.

66. Σαφάκας Αθανάσιος, « Η συμβολή του Γεωργίου Παπανδρέου στην ίδρυση του Πανεπιστημίου Πατρών », *Πρακτικά Συνεδρίου «Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση 1964: Τριάντα χρόνια μετά»*, Ένωση Φίλων του Ιδρύματος Γεωργίου Παπανδρέου, Πάτρα 1995, σσ. 71-75, σ. 74.

67. *Εστία*, 10 Δεκεμβρίου 1930.

68. Βλ. Παπανούτσος Ενάγγελος, *Κείμενα για την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση*, Αθήνα, 1964.

69. Προβατά Ανθή, *Ιδεολογικά ρεύματα, πολιτικά κόμματα και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (1950-1965). Ο λόγος για την τεχνική - επαγγελματική εκπαίδευση και ανάπτυξη*, Αθήνα, Gutenberg, 2002, σ. 143-146.

γές στον εκπαιδευτικό τομέα, το αποτέλεσμα των οποίων θα τους ωφελούσε άμεσα στα επόμενα χρόνια, ακριβώς όπως είχαν ήδη κάνει οι Ευρωπαίοι.⁷⁰ Η ανάγκη για ένα κράτος «σύγχρονο και ισότιμο με άλλους Ευρωπαίους» και μιας πιο δημοκρατικής εκπαίδευσης, που θα παρείχε ίσες ευκαιρίες σε όλους, ανεξάρτητα από το κοινωνικό περιβάλλον, αποτέλεσαν τους δύο πυλώνες της μεταρρύθμισης. Μεταξύ των σημαντικότερων αλλαγών αξίζει να αναφερθεί η αύξηση του αριθμού των ετών υποχρεωτικής εκπαίδευσης από έξι σε εννέα, η κατάργηση των διδάκτρων, η αναδιοργάνωση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και η χρήση της δημοτικής γλώσσας.⁷¹ Έμφαση δόθηκε επίσης στην εκμάθηση ξένων γλωσσών, αλλά και στην ελληνική ιστορία και πολιτισμό.⁷²

Η κρίση του Ιουλίου του 1965 και η πτώση της κυβέρνησης Παπανδρέου προκάλεσαν θετική αλλαγή στις σχέσεις με την ΕΟΚ. Ο πυρήνας των αντιτιθέμενων προς τον Γεώργιο Παπανδρέου πολιτικών ήθελε να προωθήσει έναν σαφέστερο ευρωπαϊκό προσανατολισμό. Στην προκειμένη περίπτωση, η ΕΟΚ θεωρούταν μέσο εκσυγχρονισμού της οικονομίας. Ο Στεφανόπουλος, πιο συγκεκριμένα, αντιμετώπιζε το ΝΑΤΟ και την ΕΟΚ ως δύο περιπτώσεις με συμπληρωματικούς παρά ανταγωνιστικούς ρόλους.⁷³ Παρά τις δυσκολίες προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας στις απαιτήσεις της ΕΟΚ, οι κυβερνήσεις των «αποστατών» επεδίωξαν επανειλημμένως τη σύσφιξη των σχέσεων με την Ευρώπη. Σχηματικά θα μπορούσε να λεχθεί ότι, σε αυτήν τη φάση, το έτος 1966 αποτέλεσε το σημείο επανεκκίνησης για την εντατικοποίηση του ευρωπαϊκού προσανατολισμού της Ελλάδας.⁷⁴

Σε αυτήν τη φάση, παρά τις πολλές ελλείψεις, η προσπάθεια να οργανωθεί η τεχνική εκπαίδευση με επίκεντρο τις ανάγκες της παραγωγής και της αγοράς εργασίας αποτέλεσε άλλο ένα βήμα προς τον εκσυγχρονισμό, όπως άλλωστε και η ενίσχυση συνεργασίας με διεθνείς οργανισμούς. Το Παιδα-

---

70. Γέρου Θεόφραστος, «Η βαθύτερη σημασία της εκπαιδευτικής αλλαγής του 1964. Η απαγκίστρωση από αγκυλώσεις», *Πρακτικά Συνεδρίου «Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση 1964: Τριάντα χρόνια μετά»*, ό. π., σσ. 163-168, σ. 163-164.

71. Δημαράς Αλέξης, *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Β', Αθήνα, 1974, σ. 286-289.

72. Βλ. Βρέζα Μαρία, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964», *Γεώργιος Παπανδρέου. 60 χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 579-588.

73. *Ελευθερία*, 13 Νοεμβρίου 1965.

74. Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Ελληνική Ευρωπαϊκή Πολιτική, 1965-1966*, ό. π., σ. 60.

γωγικό Ινστιτούτο, εκτός από την ευθύνη του για τα προγράμματα σπουδών και την κατάρτιση των εκπαιδευτικών, προώθησε επίσης τη συνεργασία με το Συμβούλιο της Ευρώπης και τον ΟΟΣΑ. Στην πρώτη περίπτωση, οργάνωσε, σε συνεργασία με το Συμβούλιο, ένα διεθνές συνέδριο στην Αθήνα για τη διδασκαλία των ξένων γλωσσών (Σεπτέμβριος 1966), ενώ παράλληλα, συμμετείχε σε παρόμοια συνέδρια στο εξωτερικό. Στη δεύτερη περίπτωση, προσπάθησε να ακολουθήσει το πρότυπο ΟΟΣΑ όσον αφορά την εθνική τεχνική εκπαίδευση⁷⁵ και ταυτόχρονα να προωθήσει τη συμμετοχή του στο περιφερειακό έργο του οργανισμού το 1965⁷⁶ δύο ενέργειες, οι οποίες, λόγω της πολιτικής κρίσης, δεν κατάφεραν ποτέ να υλοποιηθούν.

Σε κάθε περίπτωση, το σημαντικότερο στοιχείο είναι ότι, παρόλο που υπήρχαν πολλές επικρίσεις και διαφωνίες από πλευράς ΕΡΕ αλλά και μερίδας διανοουμένων⁷⁷ αναφορικά με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της Ένωσης Κέντρου, ουσιαστικά οι στόχοι και των δύο κομμάτων διακατέχονταν από την ίδια σημαντική διεθνή «διάσταση». Υπό αυτό το πρίσμα, οι κυβερνήσεις της περιόδου, παρότι δεν παρουσίασαν την ίδια συνέπεια, σε πρακτικό τουλάχιστον επίπεδο, με την ΕΟΚ, δεν εμφάνισαν σημαντικές αποκλίσεις σε θεωρητικό επίπεδο, καθώς, η σημαντικότερη πρωτοβουλία με όρους εξευρωπαϊσμού –η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση– μαρτυρά την προσήλωσή τους στον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας και στην προσπάθεια υιοθέτησής του από πλευράς των πολιτών.

Γ. 1967-1974: Η επταετία της δικτατορίας ως περίοδος ενίσχυσης της αίσθησης του ανήκειν στην Ευρώπη

Με το πραξικόπημα των συνταγματαρχών του Απριλίου 1967, η Ελλάδα εισήλθε σε μια περίοδο μη κανονικότητας, με άμεσο αντίκτυπο στη διεθνή θέση της. Αν και ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες δεν ήταν κατ' ανάγκην εχθρικές προς το νέο καθεστώς, ακολουθώντας μια περισσότερο «ρεαλιστι-

75. Χάρης Κωνσταντίνος, «Το επιτελικό επιστημονικό όργανο της μεταρρύθμισης του 1964», *Πρακτικά Συνεδρίου «Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση 1964: Τριάντα χρόνια μετά»*, ό.π., σσ. 139-151, σ. 147.

76. Βλ. OCDE, *Projet régional méditerranéen*, Παρίσι, 1965.

77. Βλ. ενδεικτικά τα δημοσιευμένα κείμενα των Κ. Τσάτσος και Ι. Θεοδωρακόπουλος της περιόδου.

κή» πολιτική, οι σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και ευρωπαϊκών οργανισμών έγιναν πολύ δυσκολότερες. Μετά τις ζοφερές μέρες του ναζισμού και πολύ περισσότερο στο πλαίσιο της σύγκρουσης Ανατολής-Δύσης, η νίκη της Δύσης δεν μπορούσε να εξασφαλιστεί απλώς με στρατιωτική, αλλά και από μια ηθική υπεροχή. Ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μετατράπηκε συνεπώς σε μια ουσιαστική πτυχή του αγώνα κατά του σοβιετικού κομμουνισμού, τόσο ως μέσο οριοθέτησης, όσο και μείωσης της ελκυστικότητάς του προς τους Δυτικούς. Η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων έχει κατοχυρωθεί στον Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και στα προόμια στις περιπτώσεις του ΝΑΤΟ και του Συμβουλίου της Ευρώπης. Εξίσου σημαντική είναι και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1950. Η Συνθήκη της Ρώμης του 1957, από την άλλη πλευρά, περιλάμβανε παραπομπές στις πολιτικές ελευθερίες, ενώ το 1962, η έκθεση Μπίρκελμπαχ, η οποία θα γινόταν αργότερα ο οδηγός για τις σχέσεις της ΕΟΚ με τα μελλοντικά μέλη, συνέδεε την κοινότητα με τη «δημοκρατική πρακτική και τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών του ανθρώπου».⁷⁸

Η περίπτωση της Ελλάδας δεν ήταν η μόνη στην Ευρώπη, το καθεστώς της οποίας δεν ήταν δημοκρατικό. Ωστόσο, η Ελλάδα υπήρξε εκείνη στην οποία οι Ευρωπαίοι έδειξαν την αποδοκμασία τους με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο, αφού, χάρη στην ιστορία της και στο παρελθόν της, αποτελούσε στα μάτια τους τον τόπο γέννησης της Δημοκρατίας. Ως εκ τούτου, ήταν αδιανόητο να δεχτούν μια Ελλάδα δικτατορικού καθεστώτος, οδηγώντας την τελευταία σε απομόνωση. Το «πάγωμα» της Συμφωνίας σύνδεσης αποτέλεσε μια συμβιβαστική λύση, με απώτερο σκοπό την άσκηση πίεσης στην Αθήνα.⁷⁹ Η εκδίωξη όμως της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης αποτελεί ίσως την πιο συμβολική απόφαση όσον αφορά την ευρωπαϊκή αποδοκμασία του νέου καθεστώτος. Αν και η δικτατορική κυβέρνηση επιζήτησε τρόπους για «φιλική διαπραγμάτευση»⁸⁰ και σε μια ύστατη προ-

---

78. Pedaliu Effie, «Human Rights and International Security: The International Community and the Greek Dictators», *The International History Review* (2016), σσ. 1-26, σ. 6.

79. Πεσμαζόγλου Βασίλης, «Ελληνική δικτατορία (1967-1974) και ΕΟΚ: οικονομία, πολιτική, ιδεολογία», στο Αθανασάτου Πάννα, Ρήγος Άλκης, Σεφεριάδης Σεραφείμ (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές Πρακτικές - Ιδεολογικός Λόγος - Αντίσταση*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σσ. 92-114.

80. Σημείωμα για τον Γενικό Γραμματέα, 21 Αυγούστου 1969, ΜΑΕ, Europe 1961-1970, Grèce, Φ. 237.

σπάθεια αλλαγής της ατμόσφαιρας, στις 12 Δεκεμβρίου 1969, ο Έλληνας Υπουργός Εξωτερικών, Πιπινέλης, δήλωνε στην Επιτροπή Υπουργών: «*Η Ελληνική Κυβέρνηση δεν απέκρυψε ποτέ τη σταθερή επιθυμία της να συνεργαστεί ειλικρινά με το Συμβούλιο της Ευρώπης και να διευκολύνει στο μέτρο του δυνατού μια κανονική και ειρηνική διευθέτηση*»,⁸¹ κάτι τέτοιο δεν επετεύχθη. Η αποπομπή της Ελλάδας, αν και παρουσιάστηκε ως αποχώρηση από ελληνικής πλευράς, ήταν πλέον πραγματικότητα εγκαινιάζοντας μια νέα φάση στον προσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής της χώρας.

Οι αλλαγές αυτές αναπόφευκτα οδήγησαν στην προσέγγιση με τις Ηνωμένες Πολιτείες και το ΝΑΤΟ· γεγονός που διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της εικόνας των Αμερικανών στο εσωτερικό της χώρας. Για την πλειοψηφία των Ελλήνων πολιτών, οι ΗΠΑ είχαν ευνοήσει την επιβολή και εδραίωση του δικτατορικού καθεστώτος, μια στάση που συνέβαλε στη θέασή τους ως συμμάχους των συνταγματαρχών.⁸² Το αναδυόμενο αντιαμερικανικό κλίμα στους κύκλους της αντιπολίτευσης, σε ένα σημαντικό βαθμό, ενίσχυσε περαιτέρω την αντιμετώπιση της Ευρώπης ως θεματοφύλακα της δημοκρατίας αλλά και ως τόπου διαμονής και δράσης των εχθρών του καθεστώτος.

Το αντιδικτατορικό κλίμα, απότοκο της κατάστασης στο εσωτερικό της χώρας, ξεπέρασε τα σύνορα της Ελλάδας και επεκτάθηκε στο σύνολο της δυτικής Ευρώπης, με την ενεργό συμμετοχή σημαντικών Ευρωπαίων διανοουμένων και εκπροσώπων της τέχνης και του πολιτισμού, όπως οι Ζαν-Πωλ Σαρτρ, Πιερ Βιντάλ-Νακέ και Σερ Λόρενς Ολίβιε.⁸³ Στο πλαίσιο αυτό, ο πολιτισμός απέκτησε ισχυρή δυναμική, καθιστώντας τον το αποτελεσμα-

81. Ομιλία του Παναγιώτη Πιπινέλη στην Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης, 12 Δεκεμβρίου 1969, ΜΑΕ, ό. π.

82. Βλ. Παπαχελάς Αλέξης, *Ο Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας. Ο Αμερικανικός Παράγων, 1947-1967*, Αθήνα, Εστία 1997.

83. Βλ. Le Courrier de la résistance, N° 1, Φεβρουάριος 1968 / Domenach Jean-Marie, Klein William, Sartre Jean-Paul et Schwartz Laurent, «Pour ouvrir des perspectives révolutionnaires et anti-impérialistes en Grèce», Les Temps modernes, 273 (Μάρτιος 1969), p. 678-679 / Καραβία Μαρία, «Ο αντιδικτατορικός αγώνας στο Λονδίνο, η αυθόρμητη συσπείρωση των ελληνικών πολιτικών δυνάμεων και το περιοδικό Greek Report», *Πρακτικά Συνεδρίου «Η δικτατορία των Συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας, 20-22 Νοεμβρίου 2014*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2016, σσ. 445-454.

τικότερο μέσο αντίστασης ενάντια στο καθεστώς των συνταγματαρχών. Διαμορφώθηκε έτσι ένα κλίμα, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένας «νέος φιλελληνισμός», με αποτέλεσμα τη μεγαλύτερη οικειότητα μεταξύ των δύο πλευρών - Ελλάδας και Ευρώπης.⁸⁴ Από τη μια πλευρά, οι διανοούμενοι και οι άνθρωποι του ελληνικού πολιτισμού πέτυχαν να γνωστοποιήσουν στους Ευρωπαίους την πραγματικότητα του καθεστώτος των συνταγματαρχών. Από την άλλη, τόσο οι ατομικές, όσο και οι συλλογικές πρωτοβουλίες, σε πολλές περιπτώσεις απότοκες συνεργασίας μεταξύ Ευρωπαίων και Ελλήνων,⁸⁵ συνέβαλαν στη βελτίωση της ιδέας της Ευρώπης στη συνείδηση των Ελλήνων. Με άλλα λόγια, δηλαδή, η αίσθηση του «ανήκειν» στην Ευρώπη εμπεδώθηκε από τη συντριπτική πλειοψηφία της ελληνικής κοινωνίας.

Δ. 1974-1979: Η αποκρουστικότητα της επιλογής της Ευρώπης: Η Ελλάδα στην τροχιά πλήρους ένταξης στην ΕΟΚ

Η πτώση των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας σηματοδότησαν ένα νέο κεφάλαιο στη σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας. Ωστόσο, πίσω από την εικόνα του θριάμβου που απεικονίζεται στην επιστροφή του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην Αθήνα με το γαλλικό προεδρικό αεροσκάφος, κρυβόταν στην πραγματικότητα μια πολύ πιο εύθραυστη κατάσταση. Η μετάβαση στη δημοκρατία δεν ήταν μια απλή κατάσταση δεδομένου ότι υπήρχε η πιθανότητα αποτυχίας, κυρίως λόγω έλλειψης μιας οργανωμένης πολιτικής δομής ικανής να αποφύγει τον κίνδυνο αστάθειας, αδυναμίας ή ακόμα και εμφύλιου πολέμου εξαιτίας της έκρυθμης κατάστασης στην Κύπρο αλλά και της πιθανότητας για μια νέα ελληνοτουρκική κρίση στο Αιγαίο. Οι πολιτικοί που επέστρεψαν στην εξουσία έπρεπε να διαχειριστούν μια σοβαρή εξωτερική κρίση και ταυτόχρονα να αποκαταστήσουν τα θεσμικά όργανα και την οικονομία που επηρεάστηκαν από τη

---

84. Βλ. Ποιμενίδου Αντιγόνη-Δέσποινα, «Πολιτισμός, Καταπίεση και Λογοκρισία. Η οπτική του γαλλικού υπουργείου Εξωτερικών», στο Βλαχόπουλος Σπύρος, Καιρίδης Δημήτρης, Κλάφης Αντώνης (επιμ.), *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών. Ανατομία μιας Επταετίας*, Πατάκης, Αθήνα 2019, σσ. 110-131.

85. Βλ. μεταξύ άλλων τα σχετικά έγγραφα των αρχείων ΑΣΚΙ, Μίκη Θεοδωράκη, ΜΑΕ.

διεθνή πετρελαϊκή κρίση του 1973. Παρόλες όμως τις δυσκολίες, η κατάρρευση της χούντας και των υπερσυντηρητικών στοιχείων του κράτους επέτρεψαν την πραγματοποίηση μεταρρυθμίσεων που θεωρούνταν αδιανόητες το 1963.

Πρώτο βασικό πυλώνα της νέας πολιτικής γραμμής αποτέλεσαν οι αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν τη διετία 1974-1975 (τελική επίλυση του πολιτειακού ζητήματος, ενίσχυση και θεσμοθέτηση των ατομικών ελευθεριών, νομιμοποίηση του ΚΚΕ) με στόχο την επίλυση των προβλημάτων που είχε επιφέρει η «θεσμική κρίση» μετά το 1915, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που σχετιζόνταν με το Εθνικό Σχίσμα Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών, και που εδράζονταν στην πολιτική, καθώς και εκείνων που προέκυπταν ως συνέπειες του Εμφυλίου πολέμου στην κοινωνία.⁸⁶ Το νέο Σύνταγμα του 1975, που εγκρίθηκε στις 7 Ιουνίου, εξασφάλισε, σύμφωνα με τον ίδιο τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, «τη δημοκρατική ανάπτυξη της εθνικής ζωής και την πρόοδο του λαού».⁸⁷ Αυτό που είναι σίγουρο είναι ότι το νέο Σύνταγμα, παρά τις επικρίσεις που δέχτηκε,⁸⁸ εκπονήθηκε με άξονα την προοπτική της ευρωπαϊκής πορείας της χώρας, όπως ορίζεται ρητά στην πρώτη παράγραφο, χωρίς όμως ποτέ να χάνει την ελληνική του ταυτότητα, αφού «προέρχεται από το ελληνικό πνεύμα, διαμορφώνεται σύμφωνα με το ελληνικό μέτρο και είναι αφιερωμένο στο ελληνικό έθνος».⁸⁹

Ο δεύτερος πυλώνας της πολιτικής των κυβερνήσεων Καραμανλή στην μεταπολίτευση ανιχνεύεται στην εξωτερική πολιτική, στην οποία, εκτός του ανοίγματος προς την ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια, υπό την προσέγγιση ότι «οι ιδεολογίες χωρίζουν, τα συμφέροντα ενώνουν»,⁹⁰ που θα

86. Βλ. Χατζηβασιλείου Ευάνθης, «Η σύσταση και η εδραίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος, 1974-1981», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σσ. 294-317.

87. Κωνσταντίνος Καραμανλής, *Αρχείο. Γεγονότα και κείμενα*, τ. 8, ό. π., σ. 440.

88. Για περαιτέρω ανάλυση, βλ. Αλιβιζάτος Νίκος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, Πόλις, Αθήνα 2011 / Αναγνώστου Δημήτριος, *Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Ο θεσμός κατά το Σύνταγμα του 1975*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2004.

89. Κοινοβουλευτική ομιλία του Κωνσταντίνου Τσάτσου για το νέο Σύνταγμα, Πρακτικά της Εθνοσυνέλευσης (Περίοδος Β', Συνέλευση Α', Συνάντηση ΡΓ'), ΑΚΚ, Φ. 367Α.

90. Τηλεγράφημα Γ. Κοντογεώργη, 17 Ιανουαρίου 1976, Αρχείο Γεωργίου Κοντογεώργη, Φ. 112Α.

μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια ελληνική *Ostpolitik*,⁹¹ κέντρο βάρους αποτέλεσε η υποψηφιότητα της Ελλάδας για πλήρη ένταξη στην ΕΟΚ, όπως μαρτυρά η επίσημη αίτηση της 12ης Ιουνίου 1975.⁹² Η «ιστορική αναγκαιότητα»⁹³ της ένταξης στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα όχι μόνο θα επιβεβαίωνε την Ελλάδα ως κράτος εδραιωμένης δημοκρατίας στη δημοκρατική Ευρώπη αλλά παράλληλα θα την προστάτευε. Παρά τους σημαντικούς ενδοιασμούς της ΕΟΚ των Εννέα απέναντι στην προοπτική της ελληνικής ένταξης κυρίως λόγω του Κυπριακού ζητήματος και της κρίσης στις διμερείς σχέσεις Ελλάδας-Τουρκίας, καθώς και της αμφισβήτησης της ικανότητας οικονομικής προσαρμογής της Ελλάδας,⁹⁴ η έμφαση στους πολιτικούς λόγους της επιλογής ένταξης σε μια Κοινότητα, που εκείνη την περίοδο βρισκόταν σε αναζήτηση της πολιτικής της ταυτότητας,⁹⁵ αλλά και η προσωπική εμπέδωση του Καραμανλή οδήγησαν στην υπερκέρραση των προβλημάτων και στην επίτευξη συμφωνίας, με την υπογραφή της Συνθήκης ένταξης να πραγματοποιείται συμβολικά στην Αθήνα, στις 28 Μαΐου 1979.

Η πρώτη αυτή φάση της μεταπολιτευτικής περιόδου σηματοδότησε όμως ακόμη μια σημαντική αλλαγή: αυτή της αντίληψης του πολιτισμού από τον πολιτικό κόσμο. Για πρώτη φορά στα μεταπολεμικά χρόνια, ο πολιτισμός απελευθερώθηκε από ιδεολογίες ανάδρομης λογικής. Οι ελληνικές κυβερνήσεις προώθησαν μια πολιτιστική πολιτική που βρισκόταν στην υπηρεσία του εκδημοκρατισμού και του εξευρωπαϊσμού και που για την

---

91. Βλ. μεταξύ άλλων Kourkouvelas Lykourgos, «Détente as a Strategy: Greece and the Communist World, 1974-9», *The International History Review*, 35 (2013), σσ. 1053-1056 / Karamouzi Eirini, «Managing the “Helsinki Spirit” in the Balkans: the Greek Initiative for Balkan Co-operation, 1975-1976», *Diplomacy and Statecraft*, 24 (2013), σσ. 597-618.

92. Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981*, Εστία, Αθήνα 2008, σ. 260-261.

93. Στο ίδιο, σ. 270.

94. Για μια αναλυτική παρουσίαση της στάσης της ΕΟΚ και της εξέλιξης των διαπραγματεύσεων βλ. Karamouzi Eirini, *Greece, the EEC and the Cold War 1974-1979*, Palgrave, 2014.

95. Η χρονική συγκυρία ήταν η καλύτερη δυνατή για την Ελλάδα καθώς η συζήτηση περί μεταπολεμικής φιλελεύθερης δημοκρατίας, κεντρικό στοιχείο της ευρωπαϊκής ταυτότητας, πήρε μια πιο συγκεκριμένη μορφή κατά τη διάρκεια των ελληνικών διαπραγματεύσεων, ενισχυμένη από το γεγονός ότι η Ελλάδα θεωρούταν ευρέως ως «λίκνο της δημοκρατίας», ενώ παράλληλα, η οριστικοποίηση της Δήλωσης για τη Δημοκρατία, που αποσκοπούσε στην προώθηση των δημοκρατικών αξιομοτιών της Κοινότητας, υιοθετήθηκε το 1978. (Βλ. Karamouzi Eirini, *Greece, the EEC and the Cold War 1974-1979*, ό. π.).

επιτυχία της οποίας ιδιαίτερα σημαντικός ήταν ο ενστερνωτισμός της από την ελληνική κοινωνία. Το πολιτιστικό επιχείρημα, δηλαδή, το οποίο λειτουργούσε ως συμπληρωματικό κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων με τους Εννέα, όφειλε να μεταφραστεί σε ουσιαστικό κτήμα της συνείδησης των Ελλήνων. Ένα πρώτο βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση είχε ήδη επιτευχθεί κατά την επταετία της δικτατορίας χάρη στη στάση των ευρωπαϊκών οργανισμών σε συνδυασμό με το αντιδικτατορικό κίνημα σε όλη τη δυτική Ευρώπη, καθώς είχε ενισχυθεί σημαντικά η πεποίθηση του ανήκειν σε αυτή γεωγραφικά, πολιτικά, αλλά και πολιτιστικά. Υπό αυτό το πρίσμα, μπορούν να εξεταστούν και οι σημαντικότερες πτυχές εξευρωπαϊσμού της πολιτικής ατζέντας των κυβερνήσεων στην προκειμένη περίπτωση. Η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1976 με τον ευρύ και διακομματικό χαρακτήρα της επιτροπής της –συμμετείχε ανάμεσα σε άλλους και ο Παπανούτσος, κεντρικός εμπνευστής της μεταρρύθμισης του 1964– παρουσίασε σημαντικές καινοτομίες, με σημαντικότερο ίσως επίτευγμα τη λύση του γλωσσικού ζητήματος.⁹⁶ Με κεντρικό στόχο τον εκσυγχρονισμό και τη διασφάλιση πρόσβασης του συνόλου των πολιτών στον πολιτισμό μέσω διαφόρων μέσων, αποτέλεσε το πρώτο δείγμα γραφής των νέων επιλογών. Η ανάγκη για εξευρωπαϊσμό της εκπαίδευσης έχαιρε υποστήριξης και από τον υπουργό Πολιτισμού, Κ. Τρυπάνη, ο οποίος τόνισε ότι η γνώση των βάσεων του ευρωπαϊκού πολιτισμού ήταν σημαντική, ιδιαίτερα τη στιγμή κατά την οποία η Ελλάδα επιθυμούσε «να γίνει [...] μέλος της ευρωπαϊκής κοινωνίας».⁹⁷ Ένα άλλο σημαντικό παράδειγμα αποτελεί το πρόγραμμα «Άρμα Θέσπιδος», το οποίο εγκαινιάστηκε από τον υπουργό Πολιτισμού σε συνεργασία με τον ΕΟΤ, το 1976, και το οποίο στόχευε στην εξοικείωση των κατοίκων της υπαίθρου με το θέατρο σε μια προσπάθεια προώθησης ίσων ευκαιριών πολιτιστικής εκπαίδευσης.⁹⁸

96. Βλ. Μπαμπινιώτης Πώργος, «Η επίλυση του γλωσσικού ζητήματος - Μια ιστορική απόφαση» στο Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, Μπότσιου Κωνσταντίνα, Χατζηβασιλείου Ευάνθης (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον 20ό αιώνα*, τ. Γ', ΙΚΚ, Αθήνα 2008, σσ. 408-412.

97. Επιστολή του Κ. Τρυπάνη προς τον υπουργό παιδείας, Γ. Ράλλη, 27 Ιανουαρίου 1976, ΑΚΚ, Φ. 47Β.

98. Ενημερωτική επιστολή για το «Άρμα Θέσπιδος», [197_], ΑΚΚ, Φ. 394.

Παράλληλα, οι ελληνικές κυβερνήσεις της περιόδου παρουσίασαν στην ατζέντα τους φιλόδοξα σχέδια. Οι μεγάλες πρωτοβουλίες της εποχής, ακολουθώντας μια παράδοση που είχε ξεκινήσει ήδη από τη δεκαετία του '50, ενείχαν τον συμβολισμό, πρωτίστως επειδή αποσκοπούσαν στην ανάδειξη της Ελλάδας ως τόπου πολιτιστικής αναφοράς στα μάτια τόσο των Ευρωπαίων όσο και των Ελλήνων. Η ίδρυση του Ευρωπαϊκού Πολιτιστικού Κέντρου Δελφών, 20 χρόνια μετά την πρόταση της ελληνικής κυβέρνησης, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα. Το 1975 ο Καραμανλής υπέβαλε εκ νέου την πρότασή του στο Συμβούλιο της Ευρώπης, το οποίο και τη δέχθηκε ορίζοντας ομάδα εμπειρογνομόνων για τη μελέτη των χαρακτηριστικών και δυνατοτήτων ενός τέτοιου κέντρου. Στις 27 Μαΐου 1976, η ομάδα συναντήθηκε στην Αθήνα και ακολούθησε μια συνάντηση στους Δελφούς για την παρουσίαση της έκθεσής της.⁹⁹ Το Κέντρο ιδρύθηκε στις 13 Ιουλίου 1977, με την πλειοψηφία των πολιτικών κομμάτων να τάσσονται υπέρ.¹⁰⁰ Όπως επεσήμανε ο εισηγητής της πλειοψηφίας, το Κέντρο Δελφών εκπροσωπούσε «την ευρωπαϊκή ιδέα και την ιδέα μιας ενοποιημένης Ευρώπης».¹⁰¹

Ωστόσο, η επιθυμία να αναδειχθεί η Ελλάδα σε πολιτιστικό κέντρο της σύγχρονης Ευρώπης, και εν συνεχεία να εμποδωθεί αυτή της η ιδιότητα στη συνείδηση των Ελλήνων, εκδηλώθηκε και στην επιλογή συγκεκριμένων προσωπικοτήτων σε θέσεις-κλειδιά.¹⁰² Πιο συγκεκριμένα, η επιλογή του Κωνσταντίνου Τσάτσου, βασικού θεωρητικού εμπνευστή των επιλογών εξευρωπαϊσμού και πολιτιστικής πολιτικής της πλειοψηφίας των μεταπολεμικών χρόνων, στη θέση του πρώτου εκλεγμένου Προέδρου της Δημοκρατίας κάθε άλλο παρά τυχαία πρέπει να χαρακτηριστεί. Η ανάδειξή του στο

99. Σημείωμα του Γ. Κουρνούτου, 15 Μαΐου 1978, ΑΚΚ, Φ. 367Α.

100. Βλ. Ποιμενίδου Αντιγόνη-Δέσποινα (εισ. - ιστ. σχολ.), *Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος. Ίδρυση του Ευρωπαϊκού Πολιτιστικού Κέντρου Δελφών (1977)*, Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου ΙΙΙ, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2015.

101. Ομιλία του Κ. Παπαρηγόπουλου, 13 Ιουλίου 1977, Πρακτικά της Ε' Συνόδου της Ελληνικής Βουλής (Περίοδος Α' - Συνεδρία Γ'), ΑΚΚ, Φ. 367Α.

102. Δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν οι Κωνσταντίνος Τρυπάνης στην περίπτωση του υπουργείου Πολιτισμού και Παύλος Τζεργιάς στην περίπτωση του Ευρωπαϊκού Πολιτιστικού Κέντρου Δελφών.

ανώτατο πολιτικό αξίωμα και η αδιάκοπη παρουσία του στον πνευματικό κόσμο, με σημαντικότερο δείγμα τη δημοσίευση του πολιτικο-φιλοσοφικού δοκιμίου *Ελλάς και Ευρώπη*,¹⁰³ τον ανήγαγαν σε φορέα του πολιτιστικού επιχειρήματος¹⁰⁴ ο ίδιος, δηλαδή, αποτελούσε παράδειγμα του τι μπορούσε να προσφέρει η σύγχρονη Ελλάδα στην Ευρώπη.¹⁰⁵ Παράλληλα, στο εσωτερικό της χώρας, τόνιζε σε κάθε δυνατή ευκαιρία την ευρωπαϊκή διάσταση της ελληνικής ταυτότητας, αναφερόμενος στον ειδικό δεσμό μεταξύ Ελλάδας και Ευρώπης –κοινές αξίες και κοινό πολιτιστικό παρελθόν–, οι ρίζες του οποίου ανάγονται στην ελληνική σκέψη.¹⁰⁶ Αποδεικνύεται, με άλλα λόγια, ότι οι επιλογές σε επίπεδο ευρωπαϊκής πολιτιστικής πολιτικής της περιόδου αποτέλεσαν κάτι περισσότερο από ένα εργαλείο μιας συνολικής διπλωματικής στρατηγικής, καθώς έφεραν το βάρος της σύνδεσης της ευρωπαϊκής με την εθνική ταυτότητα.

Συμπεράσματα

Σχηματικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι πρωτοβουλίες εξευρωπαϊσμού λειτούργησαν πρωτίστως ως μέσο διασφάλισης ένταξης στις δυτικές δυνάμεις. Ωστόσο, αυτή ήταν μόνο η μία πλευρά του νομίσματος. Οι ελληνικές κυβερνήσεις, έχοντας στους κόλπους τους ανθρώπους, που πίστευαν βαθιά στον ειδικό σύνδεσμο μεταξύ Ελλάδας και Ευρώπης, προχώρησαν σε πρωτοβουλίες, που στόχευαν σε έναν εξευρωπαϊσμό εκ βάθρων, δηλαδή, στη σύνδεση ευρωπαϊκής και εθνικής συνείδησης.

103. Τσάτσος Κωνσταντίνος, *Ελλάς και Ευρώπη*, Αθήνα 1977.

104. Αυτό αποδείχτηκε και σε συμβολικό επίπεδο κατά την επίσημη επίσκεψή του στο Παρίσι τον Απρίλιο του 1979 με αφορμή τα εγκαίνια ελληνικής έκθεσης στο Λούβρο, καθώς ούτε ο Κ. Τσάτσος ήταν απλά ένας αρχηγός κράτους, ούτε το Παρίσι απλά μια ευρωπαϊκή πρωτεύουσα. (Βλ. τα σχετικά έγγραφα στο ΑΚΤ, Φ. 88 και 89 / *Ομιλίες 1978-1979*, Αθήνα 1979).

105. Βλ. Ποιμενίδου Αντιγόνη-Δέσποινα, «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, η Προεδρία της Δημοκρατίας και το ζήτημα της Ευρώπης, 1975-1980» στο Μαραντζίδης Νίκος, Μιχαηλίδης Ιάκωβος, Χατζηβασιλείου Ευάνθης (επιμ.), *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος. Επεκτείνοντας τις εμμηνείες*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2018, σσ. 303-314.

106. Βλ. Τσάτσος Κωνσταντίνος, *Προεδρικοί Λόγοι*, Αθήνα, 1975-1979.

Αρχικά, προτεραιότητα αποτέλεσε η υπερκέρραση της κρίσης με στόχο την ανάπτυξη και μια περισσότερο παράλληλη πορεία προς την υπόλοιπη δυτική Ευρώπη. Παράλληλα, όμως, η πρώτη αυτή φάση, με τις βάσεις που έθεσε, λειτούργησε ως προπαρασκευαστική για την περίοδο της μη κανονικότητας που ακολούθησε. Η επταετία της δικτατορίας, παρά το γεγονός ότι αποτέλεσε περίοδο απομόνωσης σε ευρωπαϊκό επίπεδο, έδωσε την ευκαιρία για διαφοροποίηση της δυναμικής στη σχέση Ελλάδας-Ευρώπης. Ο πολιτισμός και η δυναμική, που αυτός απέκτησε στην προκειμένη περίπτωση, συνέβαλαν στην ανάδυση ενός νέου φιλελληνικού κινήματος, το οποίο, από την πλευρά του, καλλιέργησε το έδαφος για έναν εξευρωπαϊσμό εκ βάθρων με ακόμη πιο εντατικούς ρυθμούς. Οι Ευρωπαίοι αποδέχτηκαν σε ένα πολύ μεγαλύτερο ποσοστό την Ελλάδα ως μια χώρα, της οποίας η ευρωπαϊκή ταυτότητα δεν επιδεχόταν αμφισβήτηση. Παράλληλα, όμως, η Ευρώπη στα μάτια των Ελλήνων θεωρήθηκε ως το καταλληλότερο περιβάλλον για το μέλλον της χώρας, μαρτυρώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την ουσιαστική εμπέδωση σε επίπεδο αυτοεικόνας. Μετά την πτώση των συνταγματαρχών, οι πρωτοβουλίες απέκτησαν μια διαφορετική δυναμική, που αντιπροσωπεύει με τον καλύτερο τρόπο το ρόλο τον οποίο επιθυμούσε η Ελλάδα να διαδραματίσει ως οργανικό κομμάτι της Ευρώπης. Ο σχεδιασμός φιλόδοξων σχεδίων καθώς και ο –συμβολικός και πρακτικός– ρόλος των κεντρικών προσωπικοτήτων της κυβέρνησης μαρτυρούν την εντατικοποίηση των προσπαθειών εξευρωπαϊσμού. Θα μπορούσε, δηλαδή, να υποστηριχτεί ότι η περίοδος υποψηφιότητας για ένταξη στην ΕΟΚ αποτέλεσε μοναδική ευκαιρία για την προώθηση της διασύνδεσης ευρωπαϊκής και εθνικής ταυτότητας, επίκεντρο του πολιτικού οράματος των περισσότερων ελληνικών κυβερνήσεων ήδη από τη δεκαετία του '50 με τον πληρέστερο δυνατό τρόπο.

Η παρούσα έρευνα συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση Μεταδιδασκτόρων ερευνητών/ερευνητριών - Β' Κύκλος» (MIS 5033021), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ)».

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση
 Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Abstract

**“WE BELONG TO THE WEST”: SELF-IMAGE OF THE GREEKS
AND EUROPEANIZATION IN THE POLITICAL AGENDA
OF THE POSTWAR GOVERNMENTS (1950-1979)**

On the aftermath of World War II, Greece had to choose sides in the emerging Cold War. The developments in Western Europe in the second half of the 1950s, with the establishment of supranational organizations, namely the EEC, led the Greek governments to turn their attention to this field. The efforts for the Europeanization of Greece in this period were primarily focused on the economy. However, due to the proEurope intellectuals who were in positions of power, the Europeanization of the country would also acquire a more “theoretical” and consequently “cultural” hue from 1955 onwards. In particular, the accession negotiations in the 1970s was a unique case of promoting the interconnection of European and national identity. With the signing of the treaty of Greece’s accession to the EEC in 1979, an important cycle was closed, sealing Greece’s membership of the new European institutions.